

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Jona Willem te Water (1740-1822). Historicus en theoloog tussen traditie en Verlichting

Mooij, J.D. de

Citation

Mooij, J. D. de. (2008, May 7). *Jona Willem te Water (1740-1822). Historicus en theoloog tussen traditie en Verlichting*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/12841>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/12841>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

SLOTBESCHOUWING

Jona Willem te Water was een ingetogen mens, betrouwbaar, vriendelijk in de omgang en zorgzaam voor zijn naasten. Hij streefde ook levenslang naar status en erkenning en hij was verbitterd wanneer deze hem in zijn ogen in onvoldoende mate ten deel vielen. Over het algemeen had hij op dit vlak weinig reden tot klagen. Zijn ambities heeft hij ten volle kunnen verwezenlijken. Hij wist op te klimmen van arme predikantszoon in een klein dorpje in Staats-Vlaanderen tot hoogleraar aan de Leidse universiteit. Hij loodste zijn carrière ongeschonden door alle politieke omwentelingen in zijn tijd heen, doordat hij zich, als orangist, op de juiste momenten zwijgzaam opstelde. Hij werd een invloedrijk man. In de universitaire wereld genoot hij de reputatie van een gedegen wetenschapper en een kundig bestuurder. Ervaring op dat laatste terrein had hij als predikant reeds opgedaan in diverse genootschappen, waaronder het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. Buiten de universiteit maakte hij naam als voorzitter van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde: in de beginjaren van de negentiende eeuw heeft hij haar voor de ondergang behoed.

In de Gereformeerde Kerk bekleedde hij diverse belangrijke posten, aanvankelijk in de classis Walcheren, maar uiteindelijk ook op landelijk niveau. In zijn optreden in commissies gedurende de Bataafs-Franse tijd heeft hij voorkomen dat de Gereformeerde Kerk wat organisatie betreft ingrijpend gewijzigd werd. Tevens verijdelde hij pogingen om de Gereformeerde Kerk gedwongen te laten samengaan met andere kerkgenootschappen. Op belangrijke momenten heeft hij verregaande veranderingen voor de Gereformeerde Kerk weten af te wenden en haar leer en structuur geconserveerd. Te Water behoorde dus tot de orthodoxe richting binnen de Gereformeerde Kerk. Daarmee is echter niet alles gezegd. De gereformeerde orthodoxie was geen monolithisch blok. Het was een groep theologen die allen achter de gereformeerde belijdenis stonden, maar op andere punten van elkaar konden verschillen, bijvoorbeeld door een al dan niet piëtistische geloofsopvatting of door het al dan niet afwijzen van gematigd verlichte denkbeelden.

Te Water was niet piëtistisch. Wel was bij hem sprake van enige mate van ontvankelijkheid voor de Verlichting. Hij nam bijvoorbeeld volop deel aan de voor de Verlichting in de Republiek zo typerende genootschappen. Hij toonde hierbij interesse in allerhande onderwerpen. Zijn pleidooi vóór het begraven buiten de bebouwde kom onderbouwde hij met redelijke argumenten. Hij redeneerde daarbij vanuit de typisch verlichte notie van nut: men behoorde de overledenen niet te begraven op een wijze die de mensheid schade kon toebrengen. Alle traditionele argumenten voor het binnen kerkgebouwen begraven wees hij af.

In zijn historiografie combineerde hij oude en nieuwe elementen. Net als de verlichte historiografen verbond hij altijd lessen aan zijn beschrijving van het

verleden. Met hen was hij van mening dat kennis van de geschiedenis onmisbaar was voor politici. Hij deelde daarentegen met de traditioneel-gereformeerde historiografie de visie dat Gods voorzienigheid in de gebeurtenissen van de Opstand een allesbepalende rol had gespeeld en zag in het duidelijk aanwijzen van die rol een voorname taak van de historicus. Gevoegd bij zijn orangisme maakt dit dat de boodschap die hij in zijn historiografie uitdroeg dicht bij die van de traditioneel-gereformeerde geschiedschrijving stond. Op een cruciaal punt week hij echter af van dit oude spoor. Hij meende dat de Opstand in de eerste plaats een vrijheidsstrijd was, tegen onderdrukking en tegen de Spaanse Inquisitie. Dat de Republiek een Gereformeerde Kerk had gekregen vond hij een groot goed, maar dit was slechts een gevolg van de bevochten gewetensvrijheid.

Deze aandacht voor vrijheid had hij overgenomen van de verlichte historiografie en van de staatsgezinde historicus Jan Wagenaar. Te Water duidde de vrijheid met Wagenaar in de oude staatkundige zin en liet, in tegenstelling tot de wijsgerige historiografie, bredere zedelijke en culturele connotaties van de vrijheid achterwege. Hij nam zijn methode eveneens vooral van Wagenaar over. Te Waters hart ging meer uit naar het zo nauwkeurig mogelijk weergeven van de historische feiten dan naar het wijsgerig doordenken daarvan. Hij had soms moeite met het onderscheiden van hoofdzaken en bijzaken en ploos ook minder belangrijke zaken graag tot op de bodem uit. Tevens zag hij zijn eigen politieke en religieuze visie in het verleden soms in hogere mate bevestigd dan gerechtvaardigd kon worden. Desondanks ging hij in zijn historisch onderzoek altijd zeer consciëntieus te werk. Hij wilde zich zoveel mogelijk op de oorspronkelijke bronnen baseren en annoteerde zijn publicaties zeer nauwkeurig. Hij heeft zo bijgedragen aan de ontwikkeling van de kritische methode in de historiografie.

Zijn ideeën over godsdienstvrijheid maakten dat hij zich tolerant opstelde tegenover niet-gereformeerden. Dit blijkt bijvoorbeeld uit zijn instemming met de overheid van Vlissingen, die in 1778 besloot tot godsdienstvrijheid voor rooms-katholieken. Te Waters keuze had voor hem persoonlijk ingrijpende gevolgen, maar dit heeft hem, ook in zijn latere leven, niet van mening doen veranderen. Hij is altijd verdraagzaam gebleven tegenover alle niet-gereformeerde gelovigen. Hij was echter niet zo verlicht dat hij deze tolerante opstelling ook binnen de Gereformeerde Kerk bepleitte. De kerk mocht volgens hem in haar midden geen afwijkende meningen dulden. Als predikant in Veere maakte Te Water zich sterk voor een strikte interpretatie van de kerkelijke tucht. Als hoogleraar heeft hij altijd pal achter de gereformeerde belijdenis gestaan. Gelegd langs de lat van de dogma's die in zijn tijd onder vuur lagen, de godheid van Jezus, de Drie-eenheid en de leer van de erfzonde, was Te Water onmiskenbaar orthodox.

Toch heeft zijn theologie, hoe orthodox ook, enkele elementen die een zeer voorzichtige ontvankelijkheid voor de Verlichting tonen. Hij gaf enige ruimte aan het kritische onderzoek bij het bestuderen van de Bijbel. Hij hield het voor mogelijk dat de tekstkritiek belangrijke Bijbelteksten als latere toevoegingen kon

ontmaskeren. Hij wees de accommodatietheorie niet bij voorbaat af; hij erkende zelfs dat in sommige Bijbelteksten in 'oneigenlijke bewoordingen' gesproken werd over belangrijke punten. Het valt op dat Te Water zich over dit laatste punt niet duidelijk wenste uit te laten. Deze gematigde houding maakt het moeilijk Te Water – en met hem velen van zijn orthodoxe tijdgenoten die dezelfde positie innamen – nauwkeurig theologisch te duiden. Op de punten waar de in zijn ogen legitieme kritische blik botste met de orthodoxe geloofsopvattingen of de tekst van de Bijbel betrachtte hij zwijgzaamheid. Zelf leek hij in deze conflicterende ideeën geen dreiging te zien, overtuigd als hij was van de juistheid van de orthodoxie. Hij kon als orthodox gelovige een optimistische blik op het gebruik van de rede in de theologie hebben, omdat hij er vast van overtuigd was dat men bij voorzichtig gebruik van het verstand nooit op iets anders kon uitkomen dan op de door hem zo geliefde gereformeerde leer.

Achter deze leer is hij zich steeds krachtiger gaan scharen. Hij was aanvankelijk zeer voorzichtig verlicht, maar is daarna niet meegegaan met de voortschrijdende ontwikkeling van de Verlichting. In de jaren tachtig van de achttiende eeuw kwam hij, door kennismaking met de ideeën van de neologen, tot het besef dat een te grote invloed van de Verlichting op de theologie desastreuze gevolgen kon hebben voor de leer van de Gereformeerde Kerk. De opkomst van de neologie heeft er dan ook toe geleid dat Te Water zich de rest van zijn leven ten volle heeft ingezet om de orthodoxe leer te verdedigen.

Na Te Waters dood brak een andere tijd aan. Als hoogleraar kerkgeschiedenis werd hij in 1823 opgevolgd door Nicolaas Christiaan Kist (1793-1859). Net als Te Water was hij in de eerste plaats gericht op bronnenstudie. Omdat Kist zich, in tegenstelling tot zijn voorganger, wél in de eerste plaats op de Nederlandse kerkgeschiedenis richtte, en in 1829 zelfs een tijdschrift op dat vakgebied oprichtte, het *Archief voor kerkelijke geschiedenis, inzonderheid van Nederland*, zou hij gaan gelden als de grondlegger van de wetenschappelijke beoefening van de kerkgeschiedenis in Nederland.

Al tijdens Te Waters leven domineerde aan de theologische faculteiten in Nederland het 'rationalistisch supranaturalisme', een richting die zich weinig om de belijdenis bekommerde. De academische theologie zou zich steeds verder van de orthodoxie verwijderen. Het orthodoxe geluid bleef echter ook in de jaren na Te Waters dood klinken, maar dan vooral vanuit een hoek die, in overeenstemming met de Romantiek, het pleidooi voor rechtzinnigheid combineerde met aandacht voor de religieuze ervaring. Binnen de Nederlandse Hervormde Kerk zou het Réveil navolging vinden, een internationale orthodox-christelijke opwekkingsbeweging die het gevoelsleven en sociale bewogenheid benadrukte. In 1823, een jaar na Te Waters dood, zou Réveil-voorman Isaäc da Costa zijn *Bezwaren tegen de geest der eeuw* publiceren, een felle aanval op de Verlichting in al haar facetten. In 1834 zou een andere groep orthodoxe gelovigen, die zich meer met de zeventiende-eeuwse piëtistische beweging van de Nadere Reforma-

tie verwant voelde, zich afscheiden van de Nederlandse Hervormde Kerk. De tijd van een gereformeerde rechtzinnigheid die gematigdheid en voorzichtigheid hoog in haar vaandel had staan was na Te Waters dood voorlopig voorbij.